

І. В. АРЗУМАНОВА, канд. іст. наук, доцент, ХНУБА, Харків

ТРАНСГЕНЕРАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ТРАВМИ В СЕРЕДОВИЩІ РОСІЯН-СТАРООБРЯДЦІВ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЩИНИ СТАРООБРЯДЦІВ-БЕЗПОПОВЦІВ ПОМОРСЬКОЇ ЗГОДИ)

Досліджено вплив травмуючих історичних подій, пережитих родинами старообрядців, на їх поведінку, життєві стратегії та адаптивні практики (зокрема, виживання за умов репресій). Зроблено висновок про наявність посттравматичного синдрому в середовищі старообрядців, який передається наступним поколінням. Його симптомами виступають страх, підозрілість, недовіра до іновірців, невпевненість у майбутньому, тривога та очікування можливих переслідувань, депресії, відчуття горя і приниження.

Ключові слова: історична пам'ять, історична травма, трансгенерація, посттравматичний синдром, старообрядці.

Вступ. Проблема пам'яті набуває актуальності в сучасному суспільстві через різні підходи та оцінки низки історичних подій (в наш час точаться суперечки щодо Другої світової війни, голодомору, голокосту, діяльності УПА, тощо). Пам'ять в історіографії, під впливом антропологічного перевороту в сучасній історичній науці, виступає не лише як форма репрезентації минулого, а й як особливість сприйняття історичної спадщини очевидцями та наступними поколіннями. Пам'ять надає минулому почуттів, міфологізує, трансформує події минулого через помилки та недосконалість людської здатності пам'ятати.

Значне місце у сучасних дослідженнях посідає проблема аналізу історичної травми, її впливу на свідків трагічних подій та механізми впливу на нащадків [3, с. 3-13; 9, с. 244-252; 15, с. 8-27; 16, р. 145-167; 19]. Тісно пов'язані з проблемою вивчення історичної травми західноєвропейські та американські дослідження історії Голокосту [18]. У сучасній українській історіографії особливе місце посідає аналіз історичної травми, завданої українському народу наймасштабнішою трагедією 1932-1933 рр. (вивчається характер історичної травми, її вплив на подальший розвиток суспільства) [7, с. 46-52; 10, с. 227-244]. Оглядом питань історичної травми розглядаються в працях, присвячених проблемам оstarбайтерів, військовополонених в роки Великої Вітчизняної війни [2; 11, с. 161-179]. Опосередковано про наявність історичної травми в даному релігійному середовищі заявляють провідні дослідники старообрядництва в російській та українській історіографії, спеціальних досліджень даної проблеми не існує [1, с. 51-98; 4, с. 15-18; 12, с. 77-88; 13, с. 271-297; 14, с. 56-89].

Метою даної статті є аналіз історичної травми та її трансгенераційності в середовищі росіян-старообрядців. На прикладі харківської общини старообрядців-безпоповців Поморської згоди ми намагалися виявити особливості історичної травми в даному релігійному середовищі, охарактеризувати сутність посттравматичного синдрому, властивий сучасним прихильникам старої віри.

Виклад основного матеріалу. За визначенням І. Огієнка, історична травма – це реальна подія в минулому, яка несе загрозу безпеці, звичному порядку життя і самому життю [10, с. 227-230]. Причиною історичної травми старообрядців, на нашу думку, стали реформи патріарха Никона (проводилися в 1650 – 1660-х рр., з метою уніфікації обрядової традиції, поширеною в північно-східній частині Росії, з грецькою). Наслідками став розкол російського суспільства на прихильників та опонентів реформ, переслідування адептів давньоруської обрядовості аж до їх фізичного винищення. Церковна реформа та послідуєчі гоніння старообрядців вплинули на цінності, норми поведінки, стиль життя, вірування, переконання російського суспільства. Ці події стали травмою не тільки для прибічників старообрядництва, а й для тих, хто був змушений поступитися перед страхом репресій і визнати церковні нововведення. Релігійну реформу середини XVII ст. можна розцінювати як масштабну національну катастрофу, яка певним чином вплинула на зміну етнічної ідентичності росіян.

Історична травма в середовищі старообрядців обумовлена роками гонінь і переслідувань за часів царату та радянської влади, засудженням оточуючими в наш час. Під історичною травмою розуміють як травматичну подію, так і процес розвитку пам'яті про травму. У сучасній Україні старообрядці отримали право на свободу віросповідання, проте відголоски репресії обумовлюють наявність страху та недовіри. Особливо травматичними для сучасних старообрядців є наслідки репресії в СРСР. Їх предки зазнали подвійних гонінь: селяни-старообрядці (які традиційно були дуже заможними) одними з перших стали жертвами політики розкуркулення та насадження атеїзму (арешти, заслання, розстріли). У післявоєнний час влада не дозволяла (або дуже обмежувала) вільно проводити релігійні церемонії, відкривати молитовні будинки та монастирі. Така політика завдала нищівного удару по спільноті старообрядців. Були втрачені унікальні предмети культу (книги, ікони, хрести), багато членів общини зреклися віри батьків. В наш час поширений синдром почуття провини за зраду віри у представників даної етноконфесії. Руїнація традиційного способу життя та культури старообрядців за радянських часів була настільки сильною, що відновитися не змогла і протягом двох десятиліть незалежної України, в час віротерпимості і відсутності жодних перешкод з боку влади.

Розповіді про минуле примушують сучасних старообрядців переживати відчуття болю та страху, тому під час бесіди респонденти часто відмовлялися говорити про власний досвід (або досвід батьків), про пережиті страждання. На нашу думку таке намагання уникнути спогадів у середовищі старообрядців можна пояснити рядом причин. По-перше, це наявність посттравматичного синдрому – розповідаючи про

гоніння, респонденти мимоволі переживають ті почуття, які намагаються забути. «Я не хочу про це згадувати, я почну хвилюватися, нервувати, серце почне боліти», - відмовлялася від інтерв'ю одна з респонденток [5]. Відчуття тривоги примушує респондентів блокувати ці спогади.

Другою причиною небажання говорити про репресії, залишається невпевненість, очікування початку гонінь. «Та були трохи репресії в Союзі, але ми ні на що не скаржимося. Будь ласка, так і запишіть, що ми на владу не скаржимося, на державу зла не тримаємо. Ви ж записали?», – декілька разів під час інтерв'ю повторював наставник харківської общини старообрядців-безпоповців О. [5].

Іноді, навпаки, респонденти зосереджували увагу на проблемі репресій старообрядців, в бесіді намагалися передати всі деталі, щоб підкреслити страждання своєї етноконфесійної групи, незламний дух своїх єдиновірців, засудити політику царської та радянської влади. В інтерв'ю така група респондентів постійно поверталася до теми несправедливого ставлення до старообрядців з боку держави та суспільства. «Ми стільки пережили, ми стільки зазнали втрат, але не скорилися, не зрадили віру батьків та дідів» [5]. Отже симптомами історичної травми можуть виступати намагання забути, небажання згадувати травматичні події минулого, або, навпаки, певна зацикленість, неможливість позбутися відчуттів, які були ними спричинені.

І для свідків травмуючих подій, і для наступних поколінь, травматичний досвід не проходить безслідно. Історична травма продовжує жити, її ознаки можуть поступово слабнути, проте вона передається нащадкам. Дослідники відзначають передачу травматичного стресу та посттравматичного синдрому, які стають особливостями масової психіки спільноти. Аргументами на користь думки про посттравматичний синдром у середовищі сучасних старообрядців виступає низка факторів. Під час інтерв'ю респонденти різних вікових категорій акцентували увагу на тому, що реформа Никона змінила ціннісні орієнтації росіян, завдала руйнівного удару по традиціям, матеріальній та духовній культурі етнічних росіян, і лише старообрядці зберегли так звану істинну «русскость». «Збереження істинної російської релігії і істинної російської культури» в умовах домінування культури західної, нав'язаної правлінням Антихриста, для старообрядців виявляється протягом століть їх місією «спасіння» в умовах гонінь, нерозуміння оточуючими. Навіть молоді респонденти, які народилися вже в сучасній Україні, і на собі не відчували безпосередніх утисків з боку влади, дуже насторожено говорили про власну конфесійну групу. На безпосереднє питання: «Чи відчуваєте Ви страх перед можливими утисками, гоніннями з боку державної влади?» абсолютно всі відповідали позитивно, заявляли, що не можуть перестати думати, про те, що ситуація в країні може змінитися, влада помінятися і релігійна терпимість зміниться утисками або терором [5].

Історична травма замінює відчуття безпеки на усвідомлення небезпеки, кризи і хаосу. Протягом понад трьох століть покоління старообрядців відчують страх і невпевненість. Страх не дозволяє відкрито ідентифікувати себе з власною релігійною общиною. Як зазначають респонденти, вони постійно відчують осуд та

негативне ставлення з боку колег, однокласників, одногрупників через «іншість» в поведінці й світогляді. Багато респондентів вікової категорії від 18 до 25 років заявляли, що в школі їх дражнили сектантами, «старовіряками», що завдавало їм значного емоційного страждання, згадували і про випадки фізичного насилля. Оточуючих драгувало, що старообрядці не відвідують театрів, кінотеатрів, шкільних концертів, днів народжень, не запрошують однокласників додому, не вживають лайливих слів, негативно ставляться до тютюнопаління та алкоголю [5].

І хоча багато респондентів підкреслювали, що в наш час дуже «заміршилися» і користуються тими інноваціями суспільства, якими б і не слід користуватися справжнім старообрядцям (дивляться телевізор, слухають музику, відвідують кінотеатри, використовують комп'ютери для роботи, навчання і розваг), все ж таки їх спосіб життя значно відрізняється від масового, що дуже драгує і породжує негативне ставлення.

Як згадувала респондентка А., її донька вийшла заміж за «ніконіанина», який за ради шлюбу прийняв старообрядництво. Проте вся його родина сприйняла цей факт як зраду. Прошло багато років, поки батьки зятя змирилися з цим фактом. «Зараз у мене із свахою прекрасні стосунки, я її дуже поважаю, і вона мене, як мені здається, теж. Хоча її драгує (я це помічаю), що ми суворо постимося, багато часу присвячуємо молитві, не вживаємо за святковим столом алкоголю, онуків я виховую у нашій вірі. Моя сваха не може змиритися, що її син і онуки, за її словами, «належать до секти». Я вже, навіть, і не намагаюсь їй пояснювати, що ми зовсім не секта. Я обрала мудрий спосіб, яким користувалися всі наші предки: я пристосовуюсь до обставин, намагаюсь в присутності інших нічим не відрізнитися і ніколи не говорити про релігію», - розмірковувала жінка [5].

Таким чином, посттравматичний синдром вплинув на зміну ментальності старообрядців міграції з метою збереження власних культурних традицій, переховування, постійне очікування можливих репресій, життя за двома сценаріями (публічне життя і життя в межах власної субетнічної групи), приховування власних релігійних поглядів, сприяли формуванню особливого типу поведінки представників старообрядництва.

Для старообрядців притаманні страх перед незнайомцями, небажання спілкуватися на тему релігій, історії та сучасного розвитку власної релігійної общини, замкнутість, закритість від інших (чужих), підвищене почуття згуртованості та солідарності з одновірцями, готовність допомогти їм у складних життєвих ситуаціях. Провідною рисою ментальності виступає розуміння власної «спасительної» ролі («стражданнями зберегли віру батьків, за що будемо нагороджені спасінням під час другого пришествя Христа») [5]. Всі ці риси можна віднести до наслідків історичної травми, які передаються на генетичному рівні.

Такий «обережний» спосіб поведінки унаслідкується підростаючим поколінням з раннього дитинства від своїх батьків та родичів. У середовищі старообрядців травма сприймається як фактор, який накладає обов'язки на їх дії. Респонденти заявляють про необхідність «жити за правилами»: приховувати власну конфесійну належність, уникати розмов про релігію, обмежувати спілкування з представниками своєї

общини, публічно не обговорювати державну політику, не критикувати владу. Отже, травматичний досвід батьків впливає на виховний процес підростаючого покоління. Через різноманітні заборони та «нав'язані» правила поведінки у дітей виховують почуття постійної готовності до можливих образ, утисків. Дітей завжди не полишає відчуття тривоги та страху, бо вони виховуються з настановами: «нікому ніколи не довіряй», «будь завжди обережний», «нічого нікому не розповідай про свою родину», «не зізнавайся, що ти належиш до старообрядців», «нікого не приводь додому, бо не треба, щоб бачили і знали, хто ми є». Такі заборони залишають у свідомості дітей дуже помітний слід, обумовлюють їх жити в світі, який поділяється на «своїх» та «чужих» (можуть завдати удар в будь-який момент).

Для старообрядців посттравматичний синдром виражений у пасивності, примирення з обставинами, виникненні подвійних стандартів та подвійного способу життя, міграції, бажання знайти для себе притулок, активне неприйняття інновацій. І в наш час старообрядці не в змозі уникнути страху, злості, фізичних та психічних страждань. Так, один з парафіян старообрядницької общини (чоловік 50 років) дуже сильно заїкається. Походження своєї недуги пояснює пережитим у дитинстві. На початку 1970-х він з батьками прийшов до молитовного будинку, хоча влада суворо забороняла брати дітей на службу. Саме в той день була перевірка і хлопця разом з батьками повезли в райвідділ для з'ясування обставин. Малюк настільки перелякався, що не міг вимовити слова. З того час він почав заїкатися [5].

За радянських часів значних втрат зазнала і традиційна культура старообрядців, які за умови формування масової радянської культури були змушені відмовитися від традиційного одягу, носіння бороди (за бороду визивали до начальства, до партійного комітету, погрожували звільненням з роботи). «Дуже прикро було через те, що борода моя дратувала не тільки керівництво, а навіть більше - моїх колег (я працював майстром в цеху на ХТЗ), вони постійно погрожували мені її обстригти. І іноді я розумів, що вони не жартують», - згадував респондент О. [5].

Страх бути репресованим примушував старообрядців відходити від власних релігійних переконань, змінювати традиційну поведінку. «На Новий рік ми завжди разом з колективом святкували. А це ж час Різдвяного посту. Накривали стіл переважно стравами з м'ясом, яйцями, всіма скоромними продуктами. Від алкоголю я ще могла відмовитися, а от їсти разом з всіма було треба. Я не хотіла, щоб хтось дізнався, що я старообрядка. І от я беру ложку салату Олів'є і не можу проковтнути. Це ж такий гріх. Але я прошу прощення в думках у Бога і ковтаю. Всі радіють, сміються, а у мене сльози на очах. Годинку «погуляю» та додому збираюся, пояснюю, що діти хворіють, або чоловіку не подобається, що гуляю без нього», - згадувала респондентка В. [5].

Заборона відвідувати молитовні будинки примушувала старообрядців таємно збиратися по домівках для колективної служби. Дозвіл на відкриття молитовного

будинку старообрядцями-безпоповцями Харкова наприкінці 1970-х рр. був лише формою контролю за їх діяльністю з боку влади, яка могла рахувати їх кількість, слідкувати за тим, щоб молодь не брала участь у церковних службах (втягнення молоді до релігійної общини суворо каралося). Такі заходи сприяли тому, що поступово значна кількість дітей старообрядців відійшла від віри батьків, були зруйновані їх моральні орієнтири. У другій половині ХХ ст. значна кількість старообрядців не змогла, за прикладом батьків, жити подвійними стандартами і приховувати власну етноконфесійну належність. Результатом стала відмова від старообрядництва (часткова або повна). Часткова відмова виражалася у відвіданні молитовного будинку лише на великі свята, виплату внесків на розвиток общини, слідування традиціям у повсякденному житті. Зазнали деформації ряд обрядів сімейної та календарної обрядовості, зокрема вінчання, відспівування небіжчика.

Висновки. Отже, реформи патріарха Никона, які в свідомості прихильників старообрядництва трактуються як «воцаріння Антихриста», початок переслідувань та репресій старообрядців протягом майже трьох століть, спричинили глибокі зміни в традиційному економічному, соціальному, психологічному житті старообрядців. Зазначені наслідки дають нам право розцінювати дану реформу як масштабну історичну травму. Важливою складовою історичної травми слід вважати трансгенераційність, тобто передачу наступним поколінням посттравматичного синдрому, обумовленого травматичним досвідом попередніх поколінь, симптомами якого в спільноті старообрядців виступають страх, недовіра до іновірів, невпевненість у майбутньому, очікування початку репресій.

Посттравматичний синдром в середовищі старообрядців виражений депресивними та тривожними станами, відчуттям горя і принижень, підозрілістю. І навіть за сприятливих умов розвитку в сучасній Україні, поширення ідей міжконфесійної толерантності та міжкультурного діалогу, відсутність втручання в життя релігійної громади з боку влади, симптоми посттравматичного синдрому залишаються і передаються наступним поколінням старообрядців. Як зазначав В. Огієнко, справедливою є пряма закономірність – чим сильніший шок від травматичних подій, тобто розрив між звичним середовищем і умовами, викликаними травматичними подіями, тим сильніший вплив травми. Депресивні стани, відчуття безпомічності, нездатність протистояти насиллю, властиві старообрядцям-батькам, передаються дітям підсвідомо.

На нашу думку, аналіз проблем історичної травми, травматичного досвіду, передача травми з покоління в покоління в середовищі старообрядців, залишається перспективним напрямком досліджень в сучасній історіографії. Науковцям слід продовжувати вивчати дану проблему із залученням нарративних джерел, уведенням до наукового обігу усно історичних джерел, аналізом регіональних відмінностей посттравматичного синдрому в середовищі старообрядців.

Список літератури: 1. *Апанасенко А. В.* «Старая вера» в Центральном Черноземье: XVII – начало XX века / А. В. Апанасенко. – Курск: КГТУ, 2008. – 303 с. 2. *Грінченко Г. Г.* Усна історія – теорія, метод, джерело // Офіційний сайт Української Асоціації усної історії. – Режим доступу: http://keui.univer.kharkov.ua/oral_history/grinchenko_publ_1.html. – Дата доступу: 23.10.2013. 3. *Грінченко Я. С.* Культура старообрядцев Нижнего Поволжья. – Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – 24.00.01: Теория и история культуры / Я. С. Грінченко. – Волгоград, 2011. – 17 с. 4. *Еремеев П.* Старообрядческие толки и согласия на Харьковщине в 1825 – 1855 гг.: численность и локализация (по материалам Канцелярии Харьковского губернатора) / П. В. Еремеев // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2011. – Вып. 8. – С. 15 – 18. 5. *Интерв'ю* з представниками общины старообрядців – безпоповців Поморської згоди Харкова (Агаф'я, Олександр Іванович, Прасков'я) // Особистий архів автора. – Серпень – жовтень 2012 р. 6. *Логунова Л. Ю.* Влияние исторической травмы на семейно - родовую память сибиряков / Л. Ю. Логунова // Социологические исследования. – № 9. – 2009. – С. 126 – 136. 7. *Огієнко В. І.* Исторична травма голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження / В. І. Огієнко // Національна та історична пам'ять: збірник наукових праць. – Вип. 6. – К.: «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С.45-56. 8. *Огієнко В.* Культурна травма у сучасній зарубіжній історіографії: концепт та метод / В. Огієнко // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 1. – С. 148–160. 9. *Огієнко В.* Парадигма пам'яті: поява та еволюція / В. Огієнко // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 1. – С. 244–352. 10. *Огієнко В.* Травматична подія, індивідуальна пам'ять про неї та особистий нарратив: між травматичною подією та її репрезентацією” / В. Огієнко // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 3. – С. 227 – 244. 11. *Пастушенко Т.* Способи виживання українських остарбайтерів у Райху: спогади очевидців / Т. Пастушенко // Схід - Захід: Історико - культурологічний збірник. – Харків: Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 1999. – Вип. 11-12. - С. 161-179. 12. *Потоцький В.* Очерки истории старообрядничества Харьковской губернии / В. П. Потоцький // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2008. – Вып. 5. – С. 77 – 88. 13. *Пригарин А. А.* Русские старообрядцы и сектанты в Южной Украине и Бессарабии: численность и расселение в 1860-е гг. / А. А. Пригарин // Археологія та етнографія Східної Європи: матеріали та дослідження. – Одеса, 2000. – С. 271 – 297. 14. *Таранець С.* Джерела з історії старообрядництва Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. / С. Таранець. – К.: Б. В., 2007. – 456 с. 15. *Хальбвакс М.* Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 8–27. 16. *Caruth C.* Trauma: Exploration in memory / Cathy Caruth. – Baltimore : John Hopkins UP, 1995. – 288 p. 17. *Erikson K.* Notes on Trauma and Community / K. Erikson // Trauma: Exploration in memory / ed. Caruth Cathy. Baltimore : John Hopkins UP, 1995. – Pp. 183–200. 18. *Kellermann N.* «Transmission of Holocaust Trauma» / Nathan Kellermann [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.yadvashem.org/yv/en/education/languages/dutch/pdf/kellermann.pdf>. – Дата доступу: 18.09.2013. 19. *Volkan V.* «Transgenerational transmissions and chosen traumas» / Vamik Volkan [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vamikvolkan.com/TransgenerationalTransmissions-and-Chosen-Traumas.php. – Дата доступу: 18.09.2013.

Bibliography (transliterated): 1. *Apanasenok A. V.* "Staraya vera" v Tsentral'nom Chernozem'e: XVII – nachalo XX veka. - Kursk: KGTU, 2008. – 303 p. 2. *Grinchenko G. G.* Usna Istoria – teoriya, method, dzherelo. Ofitsiynny site Ukrainskoy Asotsiatsii usnoї istoriyi. – Rezhim dostupu: http://keui.univer.kharkov.ua/oral_history/grinchenko_publ_1.html. – Data dostupu: 10.23.2013. 3.

Grinchenko J. S. Cultura staroobryadtsev Nyzhneho Povolgya. – Authoref. dis. ... cand. ist. nauk. – 24.00.01: Theoriya i Istoriya culture. - Volgograd, 2011. – 17 p. **4.** *Eremeev P.* Staroobryadcheskye tolky I soglasiya na Kharkovschyne v 1825 – 1855 gg.: chislennost' i lokalyzatsyya (po materialam Kantselyaryy Khar'kovskogo gubernatora). Lipovane: istoriya i cultura Russkikh staroobryadtsev. – 2011. – Vip. 8. – p. 15–18. **5.** *Interv'yu s predstavnikami obshini staroobryadtsiv - bezpopovtsiv Pomorskoyi Zgodi Kharkova (Agaf'ya, Oleksandr Ivanovych, Praskov'ya) // Osobistiy Archive avthora. – Serpen – Zhovten 2012 r.* **6.** *Logunova L. Y.* Vliyanie istoricheskoy travmi na semeyno-rodovuyu pamyat' sibiryakov. Sotsyolohycheskye issledovaniya. – No 9. – 2009. – p. 126 – 136. **7.** *Ogienko V. I.* Istorichna trauma golodomoru: problema, gipoteza, metodologiya doslidzhennya. Natsional'na ta istorichna pam'yat: zbirnik naukovih prats' / Ukrain'skiy institut natsionalnoï pam'yati. – Vip. 6. – Kyiv: «NVC «Prioriteti», 2013. – p. 46 – 56. **8.** *Ogienko V.* Culturalna trauma v suchasniy zarubizhniy istoriografii: concept ta method. Natsional'na ta istorichna pam'yat: zbirnik naukovih prats'. – 2011. – Vip. 1. – p. 148–160. **9.** *Ogienko V.* Paradigma pam'yati: poyava ta evolyutsiya. Natsional'na ta istorichna pam'yat: zbirnik naukovih prats'. – 2011. – Vip. 1. – p. 244–352. **10.** *Ogienko V.* Travmatichna podiya, individualna pam'yat pro neyi ta osobistiy narativ: mizh travmatichnoyu podieyu ta yiyi reprezentatsiyeyu. Natsional'na ta istorichna pam'yat: zbirnik naukovih prats'. – 2011. – Vip. 3. – p. 227–244. **11.** *Pastushenko T.* Sposoby vizhivannya Ukrainskih ostarbayteriv u Reichu: spogadi ochevidtsiv. Skhid – Zahid: Istoriko – kulturologichny zbirnik. – Kharkiv: Harkivsky nat. univ im. V. N. Karazina, 1999. – Vip. 11 – 12. – p. 161–179. **12.** *Potocky V.* Ocherky istoriy staroobryadnichestva Kharkovskoy gubernii. Lipovane: istoriya i cultura Russkikh staroobryadtsev. – 2008. – Vip. 5. – p. 77 – 88. **13.** *Prigarin A. A.* Russkie staroobrasy i sektanty v Yuzhnoy Ukraine i Bessarabii: chislennost' i rasselenie v 1860-e gg. Arheologiya ta etnografiya Shidnoï Evropi: materiali ta doslidzhennya. – Odessa, 2000. – p. 271 – 297. **14.** *Taranets S.* Dzherela z istoriyi staroobryadnitstva Pravoberezhnoï Ukraine kintsya XVIII - XX st. – Kyiv: B. V., 2007. – 456 p. **15.** *Halbwachs M.* Kollektivnaya i istoricheskaya pam'yat. Neprikosnovenniy zapas. – 2005. – No 2-3 (40-41). – p. 8-27. **16.** *Caruth C.* Trauma: Exploration in memory. – Baltimore: John Hopkins UP, 1995. – 288 p. **17.** *Erikson K.* Notes on Trauma and Community. Trauma: Exploration in memory / ed. Caruth Cathy. Baltimore: John Hopkins UP, 1995. – P. 183–200. **18.** *Kellermann N.* «Transmission of Holocaust Trauma». [Electronniyi resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www1.yadvashem.org/yv/en/education/languages/dutch/pdf/kellermann.pdf>. – Data dostupu: 18.09.2013. **19.** *Volkan V.* «Transgenerational transmissions and chosen traumas». [Electronniyi resurs]. – Rezhim dostupu: www.vamikvolkan.com/TransgenerationalTransmissions-and-Chosen-Traumas. – Data dostupu: 18.09.2013.

Надійшла (received) 05.10.2014